

⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАК). — Ф. 442, оп. 1, спр. 1983. — Арк. 2.

⁷ Там само. — Спр. 2219. — Арк. 11.

⁸ Там само. — Спр. 1983. — Арк. 2.

⁹ Там само. — Оп. 532, спр. 202. — Арк. 40.

¹⁰ Там само. — Спр. 183. — Арк. 19.

¹¹ Там само. — Оп. 532, спр. 202. — Арк. 40.

¹² Там само. — Оп. 57, спр. 183. — Арк. 19.

¹³ Шапов Я.Н., Васильева О.Ю., Зырянов П.Н., Ковальчук А.В., Кучумов В.А., Яковенко С.Г. Христианские вероисповедания и государственная власть в России в XVIII — первой половине XX века. // Отечественная история. — 1998. — №3. — С. 157.

¹⁴ Єдиновірці — представники напряду в попівщині, які пішли на компроміс з офіційною церквою. Ця течія зародилася наприкінці 18 ст. на Стародубщині. У 1800 р. царський уряд затвердив правила, за якими старообрядці, що перейшли на єдиновір'я, зберігали свою обрядовість, але в адміністративному відношенні підпорядковувалися державній церкві. Служба в Є. церквах велась

за книгами старого друку і згідно старообрядницькими канонами. Обслуговувались вони священниками, поставленими офіційною церквою.

¹⁵ ЦДІАК. — Ф. 442, оп. 1, спр. 3513. — Арк. 2.

¹⁶ Там само. — Оп. 152, спр. 897. — Арк. 2.

¹⁷ Там само. — Оп. 1, спр. 3513. — Арк. 5.

¹⁸ Там само. — Оп. 1, спр. 1482. — Арк. 4.

¹⁹ Там само. — Оп. 152, спр. 897. — Арк. 10.

²⁰ Там само. — Ф. 127, оп. 650, спр. 497. — Арк. 14.

²¹ Там само. — Ф. 442, оп. 1, спр. 5969. — Арк. 37.

²² Собрание постановлений по части раскола. — Лондон, 1863. — Т. 1 — Вып. 1. — С. 241.

²³ ЦДІАК. — Ф. 707, оп. 26, спр. 258. — Арк. 45.

²⁴ Там само. — Оп. 11, спр. 329. — Арк. 1.

²⁵ Державний архів Харківської області (далі ДАХО). — Ф. 3, оп. 175. — Спр. 275а. — Арк. 19.

²⁶ Там само. — Оп. 187, спр. 329. — Арк. 99.

²⁷ ЦДІАК. — Ф. 442, оп. 1, спр. 6881. — Арк. 68.

²⁸ Там само. — Спр. 735. — Арк. 117.

²⁹ Там само. — Спр. 10412. — Арк. 82.

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ТЕРИТОРІАЛЬНІ МЕЖІ ТА НАЗВУ ЗЕМЕЛЬ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Щодо території, яка нині все частіше носить назву Середнє Подніпров'я, літописні джерела, дослідники історії України вживали різноманітні назви, зокрема “земля Руська”, “Киевская волость”, “Київська земля” [1].

Термін “Середнє Подніпров'я” почав вживатися дослідниками щодо природи козацтва, без виокремлення його як за територією, так і за особливостями економічного, суспільно-політичного розвитку з місцевого населення. Кожен з істориків вкладав свій зміст у цей термін. Як правило, переважна більшість з них вживала його у розширеному значенні, включаючи до нього навіть землі

Чернігівщини, північної Київщини, східної Полтавщини, а також Вінничину та Брацлавщину.

Зокрема у працях багатьох дослідників українського козацтва саме так вживається поняття території Середнього Подніпров'я. Хоча саме в них дуже часто спостерігаються спроби локалізувати цю територію правим і лівим берегом середньої течії Дніпра, від басейну річки Рось до нинішнього Чигирини на правому березі і від Переяслава до впадання Сули в Дніпро на лівому березі. Такі спроби ми бачимо найбільш яскраво в працях М.Максимовича, П.Куліша, М.Костомарова, І.Каманіна, деяких інших авторів [2].

Є й такі праці, які надзвичайно глибоко обґрунтовують роль і значення південної Київщини (в нашому розумінні Середнього Подніпров'я, про що більш докладно піде мова нижче) в реконструкції того чи іншого історичного явища. Такими є, зокрема, роботи Дмитра Яворницького, його дослідження українського козацтва. В них вчений дає винятково високу оцінку землям середньої течії Дніпра, черкаським і канівським мешканцям, які, на думку історика, стояли біля витоків українського козацтва. Водночас Д. Яворницький головні зусилля свого визначного таланту віддає дослідженню лише низового козацтва, а тому Середнє Подніпров'я розглядалося лише як певне доповнення, "довісок" до історії територій, які він досліджував, як незначний епізод в історії Запорізької землі [3].

Виходячи з такого методологічного підходу, аналогічно реконструюють обставини, що призвели до появи і розвитку українського козацтва, сучасні дослідники Ю.Мицик, С.Плохій, І.Стороженко, які вважають, що колонізація втікачами Степу розпочалася насамперед у низів'ях Дніпра, біля його допливів Орелі, Самари, Чортомлика, Томаківки. Вони зовсім не згадують про роль і значення місцевого населення Середнього Подніпров'я у формуванні козацтва. Тобто практично ігнорується перший етап виникнення і формування козацтва, що деформує історичні уявлення про справжні процеси, які відбувалися в ті далекі часи [4].

Термін "Середнє Подніпров'я" широко використовується в працях сучасних дослідників, зокрема, в дисертаціях, що захищалися в Інституті історії України НАН України при аналізі процесів, що відбувалися на Центральній Україні. Слід зазначити, що вони також вживають визначення території Середнього Подніпров'я в розширеному розумінні. Зокрема, включають сюди Житомирщину, чернігівські землі, навіть Сумщину [5].

На нашу думку, найбільш близькими до істини є ті автори, які пов'язують середню Наддніпрянщину з Київською землею. Найцікавішим дослідженням з цієї проблематики, що саме так розглядає цю терито-

рію, є "Географічний нарис" – I розділ фундаментального дослідження М.С. Грушевського "Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя [6].

У цій праці вживається назва, визначаються кордони і територія Київської землі, центром якої був Київ. Однак і тут термін "Київська земля", як наголошує сам історик, вживається в широкому, розширеному значенні, оскільки в ті часи, які досліджує М. С. Грушевський, літописи пишуть і про "Київську волость", і "Київську область", що більше належали до околиць Києва [6,5].

У літописах зустрічаємо назви, крім згаданих: **Київська сторона, Київщина, Низовська земля** [7].

М.Грушевський, посилаючись на літопис, робить висновок, що Київська земля складається, головним чином, із земель полян і древлян. Однак він тут же зауважує, що "ядром її, служила земля полян, або "земля польская", цитуючи літопис [8,3, 222,463].

У давніх літописах неодноразово вживається назва "**Полянська земля**", що відноситься до південних околиць Київщини [9].

Останнім часом при характеристиці літописних племен дослідники почали враховувати політичні чинники у їхньому розвитку. Йдеться про геополітичні аспекти їхнього функціонування. Так, В. Пашуто вбачає в полянах своєрідну "конфедерацію княжіння", в якій присутні певні владні структури [10,110].

Літописець вказує, що "пришедше седоша по Днепру и нарокашася поляне" [9,207]. Причому літописець розрізняє землі древлян і полян, навіть інколи протиставляючи їх одна одній. Особливо це помітно, коли йдеться про визначення поняття "**Руська земля**", яке однозначно літописцем ототожнюється з землею полян.

У літописах термін "Руська земля", а відповідно її мешканці, що носили назви "руси", "русини", "русичі", "русь", а також "погани", інколи "християни", вживалися в основному в трьох значеннях: по-перше, племінна, потім державна назва всіх

східних слов'ян, що мешкали у Східній Європі; по-друге, державно-етнічна назва жителів Галичини і Волині. Однак і перше і друге значення цих термінів є похідне від першосновної племінної, а потім державної назви східних слов'ян, що жили в Середньому Подніпров'ї і мешкали на півдні в басейнах річок Росі і Тясмину, на південному сході – біля Сули і Сейму, на півночі – до середньої течії Десни, на заході – до середньої течії Тетерева.

На основі літописних джерел, де саме так визначаються назва землі, її жителів, кордони [28], дослідники, і, зокрема, М.Тихомиров, В.Мавродін, П.Толочко, роблять висновок, що в основному термін “Руська земля” вживався переважно до земель Середнього Подніпров'я [11].

За дослідженнями В. Антоновича, М. Грушевського, землі розселення полян обмежувалися течіями рік Дніпра, Росі, Ірпеня. “Від коліна, яке Роставиця робить у м. Паволочі, західна границя полянської землі направляєтся до півночі і пересікає Ірпінь приблизно біля села Корнин. Південний кордон землі відзначений могилами полянських воїнів-вершників; такі могили зустрічаються у великій кількості понад Россю (наприклад, біля сіл *Краснопілки, Зелепки, Росава, Яблунів, Миронівка, Пішки* Канівського, *Скибинець Таращанського, Гамарин Чигиринського* повітів”, – так пише М.Грушевський, посилаючись на дослідження В. Антоновича [12] (Виділено авт.).

Він також вказує на те, що поляни переходили і за Рось в басейн рік Тясмина і Бугу. Про це свідчать залишки осілих поселень, віднайдених в наш час. Іпатіївський літопис вказує, що в найдревніший час крайнім північним населеним пунктом було місто *Родня* [8,4,5].

Літописці для назв окремих частин середньої Наддніпрянщини вживають також терміни “*Переяславська земля*”, “*во- лость*”, “*Поросся*” та “*Посулля*”, підкреслюючи їх важливість для Київської держави [13].

Безумовно, в політичні кордони Київської землі важливою складовою части-

ною входили північні території, які лежали в басейнах рік Прип'ять і Дніпро північніше Києва. Саме Київ став об'єднуючим центром північних і південних земель.

Однак, відносити згадані землі, розташовані північніше *Кисва*, до Середнього Подніпров'я, на нашу думку не слід, оскільки вони відрізнялися від південних земель своїми географічними особливостями, перебігом історичних подій, що тут відбувалися, а також традиціями, побутом, звичаями населення.

На формування історичних територій розселення полян вирішальною мірою впливало географічне положення. Київська земля знаходилася на рубежі смуг лісу із піщаним ґрунтом і степовою чорноземною. Літописці відзначають з найдавніших часів велику різницю земель древлян і полян: перші - “зане сєдоша в лесах”, другі - “зане в поле сєдяху” [8,3,54].

Хоча території, де жили поляни, можна вважати відносно полем, оскільки вони також були значно заліснені, тобто знаходилися в зоні лісостепу, однак вони відрізнялися від земель древлян. В тому ж літописі сказано, що поляни жили “в лесах на горах, над рекою Днепровскою”. До того ж літопис про це згадує в декількох місцях [8,3,16,43, 341].

Тобто, йдеться про те, що землі полян були також заліснені, однак їх південна частина була значно вільнішою від лісів. Вирішальне значення мали й ріки, до берегів яких тяжіло полянське населення.

Літописці вказують, що такими басейнами рік були землі навколо берегів Росі, на її завершальній течії біля впадання у Дніпро. Називаються також допливи Росі: *Росава, Кам'янка, Роставиця* - з правого боку, а з лівого - *Роська*, і маленька річка *Торч*. Літописець вказує, що до базових рік землі полян відносилися також південніші - *Тясмин*, а також ріки *бузького басейну* - *Гнилий і Гірський Тікич, Вись* [8,4, 449450].

Отже, на визначення меж території, її назви, вважаємо впливають історичні

події, що мають спільні корені і близькі за своїм перебігом, а також географічне положення, яке в найдавніші часи виступало визначальним чинником всіх процесів.

Які ж межі Середнього Подніпров'я? Насамперед про східні рубежі. Чи збігаються вони зі східними кордонами Київської землі? Як зазначають дослідники, етнографічний східний кордон Київської землі проходив Дніпром. Однак Київські володіння переходили і на Лівобережжя. Там вони межували з Переяславськими землями. Тобто Київська земля на значній відстані вздовж Дніпра мала вузьку смугу задніпровських володінь. Вони не мали якихось укріплень і були швидше нейтральною територією. Ця земля не несла якогось політичного навантаження, тому лише номінально входила до Київської землі. Однак географічно, а також з погляду подальшої історії, ці землі були важливою складовою Середнього Подніпров'я. До них входили також і Переяславські землі, що лежали південніше Переяслава, включаючи це місто.

М.Грушевський у своїх "Нарисах історії Київської землі..." дає нам підказку щодо визначення верхньої межі східного рубежу Середнього Подніпров'я на Лівобережжі. Він показує відмінність розвитку київських околиць і південної Київщини. Рубіж, за М.Грушевським, слід визначати по річці Коран (Корань), яка протікала паралельно з Дніпром і впадала в ріку Трубіж нижче Переяслава. Там знаходилися села *Коран, Стовп'яги, Гречаники, Дівички, Старосілля, Ковалин, Сошників, Краснопілля* [6,18].

Східні кордони визначалися правим берегом річок Супій, Сула, аж до впадання Сули у Дніпро. Тобто включаються нинішні придніпровські землі Полтавщини та Черкащини. Таке визначення східної межі Середнього Подніпров'я відрізняється від класичного визначення території Київської землі, що не включає лівобережжя Переяславської землі і території до устя річки Сула.

На основі літописних джерел, археологічних праць відомий дослідник Переяс-

лавської землі М.Сікорський переконливо обстоює необхідність включення до Середнього Подніпров'я (у вузькому значенні цього терміну) Переяславщини [14].

Безумовно, аргументів на користь включення придніпровської частини Переяславської землі як одного з головних районів середньої Наддніпряни, а також західної Полтавщини є чимало, однак напрямок пошуків був дещо іншим, і тому це спонукає всіх нас до більш поглибленого вивчення джерельної бази, де висвітлюється розвиток лівобережної частини Середнього Подніпров'я.

Слід зауважити, що для визначення рубежів Середнього Подніпров'я ми підходимо з узагальненням поглядів на цю проблему в різні історичні періоди часів розселення тут полян, Київської держави, періоду монголо-татарської навали, козаччини тощо. Якщо підходити з такою методикою, то південно-західні кордони Середньої Наддніпряни на Правобережжі слід визначати басейнами річки Тясмин, що впадала в Дніпро біля Чигирина, а також землями рік басейну Південного Бугу Гнилого і Гірського Тікича, Виссю. Як вказує літописець, половці, здійснюючи свої набіги, ховалися "по Висем", тобто на берегах річки Вись, і звідтіля виїздили на нові набіги. За твердженням літописця, навряд би половці ховалися на Висі, якби володіння Русі не переходило Рось [15]. Тобто південно-західною межею можна вважати лівий берег річки Вись.

До найбільш західної точки Середнього Подніпров'я, на нашу думку, слід віднести *Звенигород* (нині м. Звенигородка Черкаської області). Перша літописна згадка про Звенигород міститься в Супрасльському спискові і датується 1394 роком разом з *Черкасами* та *Переяславом*. Джерела згадують також це місто в середині XV ст. у зв'язку з литовською експансією як таке, що стояло на межі з подільською землею. Тут знаходилися звенигородський замок і місто *Звенигород*. Замок був зруйнований під час татарських набігів у другій чверті XVI ст., ймовірно в 1541 році, пізніше не відбудований. Так описує це місто О.Єфименко [16,446].

Південні кордони правобережної частини Середнього Подніпров'я були надзвичайно рухливими, тобто зазнавали постійних змін в силу історичних обставин, оскільки саме тут були головні маршрути експансії кочової Азії. Був час, як вказує М. Грушевський, коли південний кордон Київської землі проходив по течії ріки Гнилий Тікич і водорозділу між Виссю і Тясмином [17].

Можна вважати, що крайніми точками південної межі правобережжя середнього Дніпра були територія південніше нинішнього міста *Чигирин*, включаючи нинішнє село *Цибулеве* Кіровоградської області, а також нижня течія Тясмину, аж до впадання його в Дніпро.

І, нарешті, північні рубежі правобережної частини Середнього Подніпров'я. Найбільш привабливим було б включити у північні його кордони околиці та й саме місто *Київ*. Однак це зумовило б більшу частину досліджень зосередити саме на Києві, що практично відсувало б на другий план інші території через значимість для історії цього міста, а також наявності чудово дослідженої джерельної бази. І хоча ми розуміємо певну штучність у відокремленні *Києва* від традиційно визначеного Середнього Подніпров'я, однак це виправдовується необхідністю детальнішого вивчення земель, що знаходилися значно південніше Києва, їхнього населення, а також визначенням Середнього Подніпров'я у широкому розумінні цього терміну і у більш вузькому - як землю, що географічно відповідає межам середньої течії Дніпра.

Це можна пояснити ще й тим, що на певних історичних етапах ця територія відігравала цілком самостійну роль, причому на окремих з них була визначальною у формуванні тих чи інших історичних процесів в Україні, зокрема, у виникненні і формуванні козацтва.

Отже, можна розглядати Середнє Подніпров'я і його північні межі на правому березі Дніпра в широкому розумінні з включенням Києва, і у вузькому, відзначаючи північну межу нижче по Дніпру.

І такою крайньою точкою на правому боці Дніпра, на нашу думку, повинно стати літописне місто *Заруб*. Вибране воно далеко не випадково. Насамперед саме тому, що тут знаходився відомий брід через Дніпро, який відігравав значну роль в торгівлі, військових походах, організації зв'язків різних слов'янських земель і про який є згадки мало не в усіх літописах. Крім того, разом з містом *Заруб*, між нинішніми селами *Зарубинці* і *Монастирок* Канівського району Черкаської області, згадується в літописних джерелах городище князівської епохи. Тут знайдені залишки кам'яної церкви чи монастиря, про який літописець пише "із Заруба, где теперь монастырь Трахтемирский". Поблизу знаходилися також відомі броди "на *Татинці*" і *Инжир-брід* [8,4, 161, 294, 426, 439].

Поблизу літописного міста *Заруб* знайдено чимало археологічних знахідок, які належать до ранньої слов'янської доби і носять назву *Зарубинецької* культури. Неповдалік від *Заруба* знаходився десь легендарний "*Варяжський острів*". Як пише літописець у Воскресенському літописі: "придоша к реце Днепру, на *Заруб* ко острову *Варяжському*..." Це повідомлення добується 1223 роком [18].

Слід відзначити, що нижче по Дніпру від *Заруба* розпочинається багатий масив значних археологічних знахідок часів ранніх слов'ян, а також пізніших періодів. Чимало про ці землі написано літописцями. Зокрема один з них пише, що далі на південь від *Заруба* "на устьї *Рси*" стояло відоме місто *Родня* [19].

Дещо вище нинішнього села *Пекарі* Канівського району знайдені залишки древнього багатого міста, яке знаходилося в урочищі *Княжа гора*. Про це пише в своєму дослідженні М. Біляшівський [20].

В часи козащини біля *Заруба* містився відомий монастир Пречистої Діви, із якого вийшов знаменитий Климентій Смолятич. Тут знаходили свій останній притулок козацькі ветерани. Саме поряд в *Трахтемирові* була столиця реєстрових козаків. Особливу роль в історії формування українського етносу відіграли землі ос-

танньої течії Росі до її впадання в Дніпро. Все це дає підстави визначати саме Заруб крайньою північною точкою Середнього Подніпров'я на правому березі.

Отже, Середнє Подніпров'я знаходиться в середній течії Дніпра. Його територію можна визначити таким чином: на правому березі: на півночі від Заруба до м. Чигирин на півдні; від м. Звенигородки на заході - до Дніпра; на лівому березі: від Переяслава на півночі до впадання Сули - на півдні; правий берег рік Супій та Сула - на сході. За нинішнім адміністративно-територіальним поділом землі Середнього Подніпров'я належать до Київської області, включаючи її південні райони, Полтавської області з її західними районами, північні райони Кіровоградської області, а також центральні райони Черкащини.

Спроби дати саме таке визначення території Середнього Подніпров'я спостерігаємо в працях, які пов'язують ці землі з конкретними історичними подіями. Про Середнє Подніпров'я і розселення там полян пише літописець в "Повісті временних літ" [1,207].

Посилаючись на це повідомлення, чимало дослідників переконливо доводять факт розселення полян саме на цих землях. Зокрема, Б. Рибаків визначає територію Середнього Подніпров'я місцем, де, на його думку, розселявся полянський союз племен в IV-VI ст. на лісостеповій частині Київщини у басейні р. Рось і поблизу Переяслава. Свої твердження він ґрунтує на аналізі археологічних матеріалів так званої культури "пальчатих фібул", або, як він її називає, "древностей русів" [21].

Цю версію знаходимо у працях переважної більшості дослідників. Ще раніше М. Грушевський у своїх картах до "Ілюстрованої історії України-Руси", а потім І. Крип'якевич в картах до своєї "Історії України", а в наш час О. Субтельний в книзі "Україна. Історія.", П. Толочко в праці "Київська Русь" поміщають полян на південних околицях Київської землі. Всі вони посилаються на записи давніх

літописів, які відводили полянам місце від Росі до Тясмину.

Однак слід зауважити, що є дослідники, які ставлять під сумнів таке розташування полян і взагалі стверджують їхню легендарність. Це, зокрема, М. Корінний, який в своїй книзі "Переяславська земля" піддає нищівній критиці твердження про розселення саме на Середньому Подніпров'ї [22, 29-32].

Середнє Подніпров'я ще в часи антів (V-VII ст.), а також на наступних дуже важливих етапах української історії відіграло значну роль. В цей час продовжувався процес становлення території та назви цієї землі. В. Сєдов вважає, що одним із основних регіонів розселення антів було саме Середнє Подніпров'я [23, 28].

Особливу роль відводять дослідники землям Середньої Наддніпряни в часи виникнення і формування українського козацтва. Саме тоді з'яляється нова назва населення цієї території: українці, козаки, черкаси; утверджується назва території - Україна.

На думку дослідників, зокрема К. Гуслистого, передстєпова Україна в ці часи була порівняно добре заселена. Там існувало немало міст та сіл, і кількість їх неухильно зростала [24,23].

В 1542 році, за описом черкаського і канівського замків між осілим населенням згадуються тимчасові жителі укріплень. "Окрім осилых бояр и мещан бывають у них (черкасцев) прохожие козаки...". В тих же описах вказується на заняття черкаських і канівських козаків: "одні з них добувають здобич", інші - перебуваючи на Лівобережжі, "живут там на мясе, на рыбе, на меду, с пасек... яко дома", треті - "не уходячи в козацтво на поле... служат в замках боярам" [25, 588-589].

Тобто місцеве населення мало добру можливість, незважаючи на небезпеку, яка чатувала на них у степу, займатися інтенсивним господарським освоєнням незайманих територій. Створювався відповідний до економічних, соціальних особливостей цієї землі суспільний стан місцевого населення, яке складалося з

корінних жителів, а також із всезростаючої маси втікачів. Місцеві селяни, які займалися хліборобством і ухорощуванням, до середини XVI ст. були вільними, не закріпаченими, могли переходити з одного місця на інше. Податки й повинності, що їх селяни відбували на користь господарського, князівського замку (подимне, пушкарівщина, стації) та на користь власне держави чи приватних осіб (натуральний податок пшеницею, вівсом, чи іншим збіжжям, або чинш), були порівняно легкі. Фільварків, панщини на цій території тоді ще не існувало [26].

Ось як описує автор "Історії русів" склад населення тодішніх українських земель: "...шляхетство по примеру всех народов и держав естественным образом составлялось из заслуженных и отличных в земле пород и всегда оно в Руси именовалось рыцарством, заключающим в себе бояр, происшедших из княжеских фамилий, урядников по выборам и простых воинов, называемых козаками по породе, кои произведя из себя все чины выборами и их по прошествии урядов возвращая в прежние звания, составляло одно рыцарское сословие" [27,17].

"На содержание гетманов и других важнейших урядников определены староства или ранговые деревни и прочие угодья, а для резиденции Малороссийского гетмана назначен город Черкас" [27,17].

За автором, населення цієї землі називали **черкасами**: "черкасами называли и писали всех почти Малоросиян, а не одних Козаков..." [27,19]. (Підкреслено автором).

Розповідаючи про природу мешканців цих земель, українських козаків, "Історія русів" заперечує тим авторам, які приписують козацтво "пришельцам із Скіфії, чи від татар, чи Кабарди черкеської". Автор вважає, що природа козацтва, його назва "суто руські, від своєї мови взяті". На його думку, кожен народ "должен иметь своих воинов, и по необходимости из самих себя, чтобы вверять свою судьбу и безопасность не иностранному, а своему воинству..." І такими воїнами стали козаки піші та кінні, що ніякі вони не

бродяги, а походять із слов'янського народу "яко избранные из того же народа на службу отечества" [27, 18-19].

Отже ми бачимо, що впродовж віків землі Середнього Подніпров'я відігравали цілком самостійну роль, на різних етапах розвитку українського народу, були центром значних подій, які визначали його долю. За своїм геополітичним становищем ця територія виступала консолідуючим ядром в ранньо-словянські часі, переддержавну добу, в часи Київської Русі, в період виникнення і формування українського козацтва, творення козацької держави.

В різні часи ця територія мала свої локальні назви: "південні околиці Київської землі", "Переяславська волость", "Полянська земля", "Поросся", "Посулля", "Подніпров'я", "Руська земля", в козацькі часи "волость" вже пізніше і насамперед в працях дослідників – "Середнє Подніпров'я" У розширеному значенні ця назва вживається сьогодні. Палким прихильником визначення Середнього Подніпров'я у більш вузькому значенні був М.Максимович, тим самим він повернувся до оцінки території, закладеної в літописах. Саме він, на наш погляд, започаткував вивчення цієї самотньої землі.

Отже, наведені вище міркування переконують нас в тому, що ця земля має право на самостійну назву, яка б найбільш адекватно відповідала географічному положенню, перебігу історичних подій. І такою назвою є **Середнє Подніпров'я**. Вона має також чітко означені межі.

На наш погляд, виокремлення певних територій, що мають особливий геополітичний статус, уможливило більш ґрунтовне дослідження їх розвитку, виявлення унікальності зазначеної землі, відстеження взаємозв'язків з іншими землями. Загально визнаним є поділ України на Поділля, Галичину, Буковину, Слобожанщину, Середнє Подніпров'я, Закарпаття. Однак існує і більш загальний поділ на Подніпровську, Західну та Південну Україну. Та все ж, на наш погляд, більш плідним для наукового історичного пошуку є локалізація земель у значно меншому масштабі.

Середня Наддніпрянщина у вузькому розумінні виступає в нашому дослідженні як частина Центральної України з певними особливостями, притаманними лише їй. Потребують більш глибокого вивчення і узагальнення сусідні з Середнім Подніпров'ям землі, зокрема Уманщина, яка може претендувати на цілком самостійне виокремлення, південні околицьні землі Київщини, які дуже часто виступали в тіні Києва тощо.

Анатолій Чабан (Черкаси)

¹ Повесть временных лет. М.: 1950. С. 17, 31, 35, 47, 5052, 56, 76, 81, 82, 89, 93, 94, 101, 109, 119, 112, 115, 116, 181, 183, 365, 392, 402.

² Каманин И. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого (Чтения в историческом обществе Несторалетописца). К.: 1984, Кн. 8.; Костома-ров М. Історія України в життєописах визначних діячів. Львів.: 1918.; Кулиш П. Історія воссоединения Руси. Спб.: 1874. т.2.; Максимович М. Откуда идет русская земля, по сказанию Несторовой повести... Собр. соч. К.: 1876. Т.І.

³ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 т.К.: 1990; Розділи 1 та 2 другого тому.

⁴ Мищик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали. Дніпропетровськ.: 1991.

⁵ Див.: Алекберли М. Борьба украинского козачества против турецко-татарской агрессии в 1600-1621 гг.: Дис...канд. іст. наук. К.: 1951. Машинодрук.; Заремба С. Хронология украинского летописания второй половины XVII - начала XVIII века.: Дис...канд. іст. наук.К.: 1974. Машинодрук.; Макарець О. Боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в першій половині XVIII ст.: Дис...канд. іст. наук. К.: 1975. Машинодрук.; Самойленко В. Посилення закріпачення селян та класова боротьба на Україні в XV - першій половині XVI ст. (Східна Волинь, Київщина, Брацлавщина): Дис...канд. іст. наук. К.: 1951. Машинодрук.; Сергієнко Г. Народна боротьба на Правобережній Україні за визволення з-під польсько-шляхетського гніту і воз'єднання з Росією в кінці XVI - на початку XVII ст.: Дис...док. іст. наук. К.: 1983. Машинодрук.; Тхор В. Административно-политическое устройство городов Украины под властью шляхетской Польши (вто-

рая половина XVII - XVIII вв.): Дис...канд. іст. наук. К.: 1965. Машинодрук.; Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского в 20-90-х годах XIV века.: Дис... док. іст. наук. К.: 1983. Машинодрук.

⁶ Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття. К.: 1991.

⁷ Див.: ПВЛ. С. 278, 337, 357; Київський літопис. С.194-196, 204, 232, 304, 341, 344, 358, 362, 368, 379.

⁸ Полное собрание русских летописей. Спб.: 1848, т.3. С.222, 463.

⁹ Див.: Повесть минулих літ// Літопис руський. С. 28, 10-12, 14, 16, 25.

¹⁰ Див.: Пашуто В. Летописная традиция о племенных княжениях и варяжский вопрос. //Летописи и хроники. М.: 1973.

¹¹ Толочко П. Древняя Русь. С. 33; Тихомиров М. Происхождение названия "Русь" и "Русская земля" //Русское летописание. М.: 1979. С.30; Мавродин В. Происхождение русского народа. Л.: 1978. С.150.

¹² Антонович В. Объяснительная записка к археологической карте Киевской губернии; Грушевський М. Нарис історії Київської землі... С.2

¹³ Див.: Київський літопис. (Переяславська волость, земля С.188, 192, 265, 465; Поросся С. 46, 199, 232, 265, 309, 390, 449; Посулля С. 182, 190.)

¹⁴ Див.: Київський літопис. С. 181, 188, 192, 265, 459; Серія статей М.Сікорського в квітні, травні 1993 року в г-ті "Київська правда".

¹⁵ Київський літопис. С. 349.

¹⁶ Ефименко А. История украинского народа. К.: 1990

¹⁷ Грушевський М. Нарис історії Київської землі... С. 14.

¹⁸ ПСРЛ. Т. 1. С. 130; Київський літопис. С. 379.

¹⁹ ПСРЛ. Т. 1. (Іпатський літопис); Київський літопис. С. 46.

²⁰ Біляшівський М. Княжа гора //Киевская старина. 1890. Кн. 12. С. 494.

²¹ Рибаків Б. Поляне і северяне. М.: 1982. С. 81-105.

²² Коринний Н.Н. Переяславская земля, Х-первая половина XIII века. К.: 1992.

²³ Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. М.: 1982.

²⁴ Гуслистый К. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма). К.: 1963.

²⁵ Описание украинских замков. // Киевская старина. 1984. Август.

²⁶ Див.: Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. Збірник документів і матеріалів. К.: 1993. С. 512; Рибалка І. Історія України. К.: 1991. Т. 1. С. 79.

²⁷ История русов или Малой России. М.: 1846. С. 17.

²⁸ Див.: ПВЛ. С. 205, 213, 218, 219, 221-224, 226-228, 231, 232, 235-238, 244, 245, 249, 250, 253, 254, 258, 267, 270, 272, 277, 271, 289, 290, 292, 293, 300, 312, 307, 308, 310, 311, 313-318, 329, 331, 334, 335, 340-342, 344-346, 353, 357, 358, 360, 362, 364-367, 369, 373, 374, 376, 381, 385; Київський літопис. С. 182, 190-193, 203, 208, 218-222, 234, 263, 363)

ВОДА ДЛЯ ПОЛТАВИ: ДО 100-РІЧЧЯ МІСЬКОГО ВОДОКАНАЛУ

Забезпечення водою в усі часи залишалося найважливішою проблемою людства. Наявність води завжди була одним із визначальних чинників у виборі місць поселення. Міста і села завжди засновувалися на берегах річок і озер, поблизу джерел з чистою питною водою.

Від річки Лтава походить назва нашого міста. Ще в сиву давнину полтавці не тільки використовували воду для пиття, господарських, побутових потреб з Ворскли, Рогізної, Чорної та інших річок, річечок та струмків, а й вміли будувати копанки, колодязі та інші штучні джерела водопостачання. У 1997-1999 рр. науковці з Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та дослідження пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації під керівництвом директора Центру кандидата історичних наук О. Супруненка провели розкопки майданчика будівництва готельного комплексу на Першотравневому проспекті. Археологи виявили не лише рештки 20 жител і господарських будівель IX-XIV ст., а й викопані у той період колодязі¹. Відомості про колодязі шахтного типу в Полтаві досить часто зустрічаються у документах XVII-XVIII ст.

У "Топографічному описі Малоросійської губернії 1798-1800 років" згадується один із перших у Полтаві колодязів громадського користування на території

Хрестовоздвиженського монастиря: "В оном же монастыре имеется колодезь деревяный глубиною в тридцать три сажени, над оным колодезем галерея деревянная с куполом на осьми колонах выкрашенная"². Зрозуміло, що викопати вручну колодезь на глибину майже 70 м, зробити надійну цямрину, механізм для забору води вимагало від майстрів неабиякого досвіду і кмітливості. У центральній частині міста колодязі громадського користування стали споруджувати на початку XIX ст. за наказом першого полтавського губернатора князя О. Куракіна. Один із жителів Полтави в 1816 р. у своїх нотатках зазначав, що на вулицях міста "столярної роботи красивих колодязів влаштовано за рахунок міської думи – п'ять"³. Що стосується стану водопостачання міста у середині XIX ст., то відомий полтавський історик В. Бучневич у 1858 р. пише таке: "Колодязів вирито дуже багато, бо майже кожний обиватель має на своєму подвір'ї для власних потреб колодезь; міських же або громадських – 13, у них вода переважно солонувата, і один лише, облаштований у гостинному ряду, відзначається пріснуватою водою, придатною для пиття і чаю"⁴.

З розбудовою міста, зростала чисельність його населення, погіршувалася екологічна ситуація. Забруднена річкова вода стала майже непридатною для пиття. Вода в шахтних колодязях теж перестала